UOT 32
DOI: https://doi.org/10.30546/25194011.2026.201.2.4.5017

RADİKALİZMLƏ MÜBARİZƏDƏ İSLAMIN NORMATİV POTENSİALI: DİNİ MAARİFLƏNDİRMƏ,GƏNCLƏR SİYASƏTİ VƏ İDEOLOJİ İMMUNİTET

ELMAN ƏSƏDULLA OĞLU QURBANOV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının dissertantı
Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., Səbail r., AZ 1001, Lermontov küç. 74
E-mail: elman_gurbanov@mail.ru
ORCID ID: 0009-0007-8005-5501

XÜLASƏ

Məqalədə radikalizm və zorakı ekstremizmlə mübarizədə İslamın normativ potensialı dini maarifləndirmə, gənclər siyasəti və ideoloji immunitetin formalaşdırılması kontekstində təhlil edilir. Göstərilir ki, radikal qruplar dini anlayışları tarixi, hüquqi və etik kontekstdən ayıraraq zorakılığın legitimləşdirilməsi və sosial parçalanmanın dərinləşdirilməsi üçün istifadə edirlər. Cihad, təkfir, şəhadət, ümmə və fiqh anlayışlarının klassik normativ məzmunu ilə radikal interpretasiyalar arasındakı fərqlər açıqlanır. Məqalə dini maarifləndirmə, tənqidi düşüncə, rəqəmsal savadlılıq, sosial inteqrasiya, hüquqi legitimlik və institusional əməkdaşlığın vahid preventiv sistem kimi əhəmiyyətini əsaslandırır. Azərbaycan Respublikasının dünyəvi dövlətçilik, dini tolerantlıq və multikulturalizm təcrübəsi bu yanaşmanın tətbiqi modeli kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: *İslam, radikalizm, dini maarifləndirmə, ideoloji immunitet, cihad, təkfir, rəqəmsal radikallaşma, sosial inteqrasiya, Azərbaycan, multikulturalizm.*

Giriş

Müasir dünyada radikalizm və zorakı ekstremizm yalnız hüquq-mühafizə strukturlarının qarşısında duran dar çərçivədə başa düşülən təhlükəsizlik məsələsi deyil; o, sosial dayanıqlıq, gənclərin dünyagörüşü, ictimai etimad və hüquqi dövlətçiliyin keyfiyyəti ilə bağlı kompleks fenomendir. Radikallaşma siyasi narazılıq, sosial ədalətsizlik hissi, identiklik böhranı, perspektivsizlik, rəqəmsal manipulyasiya və dini biliklərin fraqmentar mənimsənilməsi kimi amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində güclənir. Buna görə effektiv siyasət zorakılığın görünən nəticələrinə cavabla məhdudlaşmamalı, onun sosial-ideoloji köklərini və kommunikativ mexanizmlərini də hədəfə almalıdır.

Dini radikalizmi İslamın mahiyyətindən doğan problem kimi təqdim etmək elmi baxımdan yanlış metodoloji yanaşmadır. Radikal ideologiyalar dini mətnləri, terminləri və simvolları onların tarixi, hüquqi və etik kontekstindən ayıraraq siyasi səfərbərlik, düşmən obrazının yaradılması və zorakılığın əsaslandırılması üçün instrumental şəkildə istifadə edirlər. Əksinə, İslamın normativ-etik sistemi insan həyatının qorunması, ədalət, mərhəmət, ictimai məsuliyyət və zülmün qarşısının alınması kimi prinsiplərə əsaslanır.

Məqalənin məqsədi radikallaşmanın başlıca mexanizmlərini, İslamın bu təhriflərə qarşı normativ imkanlarını, dini maarifləndirmə və sosial profilaktikanın rolunu, habelə Azərbaycan modelinin tətbiqi əhəmiyyətini vahid məntiq çərçivəsində araşdırmaqdır. Azərbaycan Respublikasının konstitusion quruluşu dünyəvi dövlətçilik, qanunun aliliyi və vətəndaş bərabərliyi prinsiplərinə söykənərək dini etiqad azadlığı ilə ictimai təhlükəsizlik arasında balanslı münasibətin qurulmasına imkan yaradır [4]. Dini etiqad azadlığı haqqında qanunvericilik isə vicdan azadlığını təmin etməklə yanaşı, dinin nifrət və zorakılıq vasitəsinə çevrilməsinin qarşısını alan normativ çərçivəni müəyyənləşdirir [3].

Radikallaşmanın sosial-ideoloji və kommunikativ mexanizmləri

Radikallaşma sosial zəmin, ideoloji mesaj və kommunikativ təsirin birləşməsi nəticəsində formalaşır. Özünü təcrid olunmuş, ədalətsizliyə məruz qalmış və ya gələcək perspektivlərini məhdud görən gənc üçün radikal qrupların təqdim etdiyi sadə cavablar, aydın düşmən obrazı və "mənəvi missiya" vədi cəlbedici görünə bilər. Xarici döyüşçülər və cihadçı şəbəkələrə dair araşdırmalar belə qrupların dini şüarlarla yanaşı mənsubiyyət, status, macəra, qisas və məqsəd hissindən istifadə etdiyini göstərir [7, s. 47-62].

Bu sosial həssaslıq radikal ideologiyanın kommunikativ texnologiyası vasitəsilə siyasi və dini səfərbərliyə çevrilir. Radikal təbliğat mürəkkəb sosial-siyasi prosesləri qəsdən sadələşdirir, fərdin şəxsi narazılığını ümumi "zülm" narrativi ilə əlaqələndirir və dini borc ilə qisas ideyasını eyni emosional çərçivəyə salır. Seçilmiş dini fraqmentlər ümumi mətn və klassik şərh ənənəsindən ayrılaraq qapalı ideoloji şüara çevrilir. Salafi-cihadçı ideoloji modelin təhlili göstərir ki, bu diskurs "özümüz" və "düşmən" sər-

hədini sərtləşdirmək, itaət tələb etmək və zorakılığı mənəvi təmizlənmə kimi təqdim etmək üçün işləyir [12, s. 217-238].

Rəqəmsal mühit bu prosesi daha çevik və transsərhəd hala gətirir. Sosial şəbəkələr, videoplatformalar, anonim forumlar və şifrəli mesajlaşma kanalları gəncin radikal kontentlə ilkin təmasını fiziki icmadan kənara çıxarır. Alqoritmik seçimin yaratdığı informasiya mühiti tədricən daha sərt və qütbləşdirici materiallara yönəldə, lokal problemləri qlobal konfliktlərlə birləşdirə bilər. Bu səbəbdən rəqəmsal savadlılıq mənbəni yoxlamaq, emosional manipulyasiyanı tanımaq və nifrət dilini ayırd etmək bacarığı kimi başa düşülməlidir. Transsərhəd zorakı şəbəkələrə qoşulmada məhz belə ideoloji bağlantıların rolunu Byman ayrıca vurğulayır [7, s. 83-118].

İslamofobiya ilə radikal narrativlərin qarşılıqlı qidalanması da bu kontekstdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İslam və müsəlman icmaları bütövlükdə təhlükə kimi təqdim edildikdə, radikal qrupların "bütün dünya İslama qarşıdır" tezisi üçün əlverişli material yaranır. Qloballaşma şəraitində dini identikliyin bəzən konkret sosial-mədəni mühitdən qoparaq daha abstrakt və emosional forma alması radikal şəbəkələrin identiklik böhranından istifadə etməsini asanlaşdırır [16, s. 148-168]. Buna görə islamofobiya ilə mübarizə həm insan ləyaqətinin və hüquqi bərabərliyin müdafiəsi, həm də ekstremizmin ideoloji dayaqlarının zəiflədilməsi məsələsidir.

İslamın normativ-etik potensialı və ideoloji immunitetin formalaşdırılması

Radikal təhriflərə ən əsas cavab İslamın normativ-etik sistemindədir. Qurani-Kərim insan həyatının toxunulmazlığını, dini məcburiyyətin rəddini, ədalətli davranışı və zorakılıqda həddi aşmamağı əsas prinsiplər kimi təqdim edir [15, 5:32; 2:256; 2:190]. Bu məzmun İslamın zorakılıqla eyniləşdirilməsinin nə mətnin ümumi ruhuna, nə də klassik hüquqi-əxlaqi ənənəyə uyğun olmadığını göstərir. Radikal qrupların əsas üsulu isə məhz bu bütöv sistemi parçalamaq, anlayışları tarixi və hüquqi şərtlərdən ayırmaqdır.

Cihad, təkfir, şəhadət, ümmə və fiqh anlayışları bu təhrifin başlıca hədəfləridir. Cihad yalnız silahlı fəaliyyət deyil, insanın mənəvi zəiflik, cəhalət, ədalətsizlik və sosial məsuliyyətsizliklə mübarizəsini də əhatə edən geniş anlayışdır; Qurani mətnlərdə mənəvi səylə, zülmə qarşı müdafiə ilə və sülhə meyillə bağlı prinsiplər birlikdə verilir [15, 25:52; 29:69; 22:39-40; 8:61]. Təkfirin siyasi opponentləri icmadan kənarlaşdırma və zorakılığı legitimləşdirmə vasitəsinə çevrilməsi isə klassik hüquqi ehtiyatlılıq prinsipini pozur. Kepelin təhlili göstərir ki, müasir cihadçı diskurs lokal narazılıqları transsərhəd ideoloji səfərbərliklə birləşdirərək anlayışın hüquqi və etik məzmununu daraldıb [11, s. 1-38].

Bu səbəbdən dini maarifləndirmə informasiya ötürməkdən daha geniş prosesdir: o, mənbəşünaslıq mədəniyyəti, mətnin kontekstual oxunuşu, klassik şərh ənənəsinin izahı və manipulyativ təbliğatın ifşası deməkdir. İdeoloji immunitet müəyyən fikri sadəcə rədd etmək deyil, dini şüarın arxasındakı siyasi məqsədi, nifrət çağırışının arxasındakı zorakılıq strategiyasını və sadə cavabların arxasındakı sosial reallığın təhrifini ayırd etmək bacarığıdır. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun maarifləndirmə materialları da elmi əsaslı dini biliklərin və sağlam dünyagörüşünün preventiv rolunu önə çəkir [1].

Şəhadət və şəhidlik anlayışlarının ölüm romantikasına, ümmənin isə hüquqi dövlət və vətəndaşlıq prinsiplərinə qarşı qapalı siyasi blok təsəvvürünə çevrilməsi də eyni metodoloji xətanın nəticəsidir. Şəhadət iman və əxlaqi məsuliyyətin ifadəsidir; şəhidlik isə günahsız insanların öldürülməsini və özünə qəsdi legitimləşdirə bilməz. Ümmə sosial həmrəylik, yardımlaşma və humanitar məsuliyyət kateqoriyası kimi izah edildikdə dini kimliklə konstitusion vətəndaşlıq arasında süni ziddiyyət yaranmır. Fiqh də dəyişməz siyasi proqram kimi deyil, ədalət, əmanətə riayət, zərərin qarşısının alınması və məsuliyyətli davranışla bağlı elmi-hüquqi şərh ənənəsi kimi tədris olunmalıdır. Bu yanaşma dini dəyərlərin hüquqi dövlətə alternativ deyil, onun etik dayaqlarını zənginləşdirən mənbə olduğunu göstərir.

Dini anlayışların tədrisi tarixi şərait, Qurani kontekst, klassik hüquqi mübahisələr və müasir vətəndaşlıq reallığı daxilində qurulmalıdır. Məktəb və universitetlərdə tənqidi düşüncə, media savadlılığı, dini tolerantlıq və hüquqi mədəniyyətin birgə tədrisi gəncləri həm məlumatlı, həm də manipulyativ ideologiyalara qarşı dayanıqlı edir. UNESCO-nun təhsil əsaslı preventiv yanaşması bu keyfiyyətləri zorakı ekstremizmin qarşısının alınmasının vacib komponentləri kimi göstərir [19, s. 17-29].

Dini biliklərin institusional keyfiyyəti də həlledicidir. İmam və ilahiyyatçı yalnız mərasim qaydalarını izah edən şəxs deyil, gənclərin suallarına açıq cavab verən, radikal təbliğatın dilini tanıyan, dini etik dəyərlərlə hüquqi dövlət prinsipləri arasındakı bağlılığı izah edən ictimai-mənəvi lider olmalıdır. Mandaville-in yanaşması müasir müsəlman cəmiyyətlərində dini institutların teologiyadan kənara çıxaraq sosial məsuliyyət, kimlik və legitimliklə bağlı mürəkkəb funksiyalar daşıdığını göstərir [13, s. 1-35].

Preventiv siyasətin institusional, sosial və hüquqi çərçivəsi

İdeoloji immunitet sosial siyasətdən ayrılıqda qurula bilməz. Radikallaşma insanın özünü kənarlaşdırılmış, faydasız və gələcəksiz hiss etdiyi şəraitdə daha asan yayılır. Təhsil, məşğulluq, könüllülük, ictimai iştirak, psixoloji dəstək, idman və mədəni fəaliyyət gəncin cəmiyyətlə bağlarını gücləndirir, radikal qrupların təqdim etdiyi saxta mənsubiyyət hissinə ehtiyacı azaldır. UNDP radikallaşmanın qarşısının alınmasında inklüziv inkişafı, sosial etimadı, iqtisadi iştirakı və icma dayanıqlılığını başlıca faktorlar kimi qiymətləndirir [18, s. 10-23].

Bu siyasət dövlət, ailə, təhsil sistemi, dini icmalar, media, ekspert mühiti və vətəndaş cəmiyyəti arasında koordinasiya tələb edir. Dövlət hüquqi çərçivəni və ictimai təhlükəsizliyi təmin edir; dini institutlar düzgün teoloji izah verir; təhsil sistemi tənqidi düşüncəni gücləndirir; ailə ilkin sosial dəstək yaradır; media isə məsuliyyətli informasiya mühitini formalaşdırır. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin maarifləndirmə yönümlü fəaliyyəti inzibati nəzarətlə yanaşı izah, profilaktika və icmalarla işləməyin vacibliyini göstərir [5].

Hüquqi legitimlik preventiv siyasətin inandırıcılığını müəyyən edir. Təhlükəsizlik tədbirləri qeyri-proporsional və ya ayrı-seçkilik yaradan formada tətbiq olunarsa, radikal qruplar bunu "təqib" və "ədalətsizlik" kimi təqdim edə bilərlər. Buna görə zorakı çağırışların qarşısının alınması dini etiqad azadlığı, ifadə azadlığı, insan ləyaqəti və qanunun aliliyi ilə balanslaşdırılmalıdır. BMT-nin Zorakı Ekstremizmin Qarşısının Alınması üzrə Fəaliyyət Planı təhlükəsizlik tədbirlərinin insan hüquqları, yaxşı idarəetmə və sosial iştirakla tamamlanmasını zəruri sayır [17, s. 13-19].

Beynəlxalq müstəvidə də radikalizmi konkret din və ya etnik qrupla eyniləşdirməmək əsas şərtdir. Terrorçuluqla mübarizə üçün beynəlxalq hüquqi alətlər dövlətlərə əməkdaşlıq çərçivəsi təqdim edir, lakin bu mübarizənin dini stigmatizasiya yaratmaması onun legitimliyi üçün vacibdir [20]. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının Nizamnaməsi və rəsmi sənədləri isə müsəlman ölkələrinin sülh, qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və islamofobiya ilə mübarizə sahəsində kollektiv platformaya malik olduğunu göstərir [8]. Preventiv siyasətin səmərəliliyi həm də onun nəticələrinin ölçülməsi ilə bağlıdır. Keçirilən tədbirlərin və seminarların sayı mühüm göstərici olsa da, ideoloji immunitetin real səviyyəsini tam əks etdirmir. Daha əsas məsələ gənclərin manipulyativ çağırışları tanımaq, dini anlayışları kontekstdə şərh etmək, nifrət dilini ayırd etmək və hüquqi vasitələrdən istifadə etmək bacarığının dəyişməsidir. Bu səbəbdən empirik sorğular, fokus qruplar, regional müqayisələr, sosial media mühitinin etik normalar çərçivəsində təhlili və maarifləndirmə proqramlarının geribildirim mexanizmləri vahid monitorinq sisteminin elementləri kimi işlənməlidir. Belə yanaşma preventiv siyasəti ümumi çağırışlar səviyyəsindən çıxararaq sübuta əsaslanan və hədəf qrupların real ehtiyaclarına uyğunlaşdırılan dövlət siyasətinə çevirir.

Azərbaycan modeli və beynəlxalq preventiv əməkdaşlıq: imkanlar, çağırışlar və tətbiqi prioritetlər

Azərbaycanın təcrübəsi dünyəvi dövlətçilik, dini tolerantlıq, hüquqi nizam və milli-mənəvi təhlükəsizliyin qarşıdurma deyil, qarşılıqlı tamamlanma müstəvisində birləşdirilə biləcəyini göstərir. Müsəlman əhalinin üstünlük təşkil etdiyi, lakin hüquqi və çoxkonfessiyalı dövlət kimi formalaşan Azərbaycan dini kimliklə vətəndaşlıq kimliyinin uzlaşmasına əsaslanan model təqdim edir. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi mənbələri dini və etnik müxtəlifliyi təkcə tarixi fakt deyil, həm də ictimai harmoniya və dövlətçilik üçün dəyər kimi təqdim edir [2, s. 15-62].

Bu modelin mühüm üstünlüyü şiə və sünni ənənələri, habelə müxtəlif dini icmalar arasında birgəyaşayış mədəniyyətinin mövcudluğudur. Din siyasi hakimiyyətin alternativi kimi deyil, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi dayaqlarından biri kimi dəyərləndirilir. Dini sahənin hüquqi çərçivədə tənzimlənməsi, maarifləndirmə, dini icmalarla dialoq və gənclərlə iş radikal təsirlərin sosial dayaqlarını zəiflədən vahid preventiv model yaradır. DQİDK ilə Müdafiə Nazirliyi arasında birgə maarifləndirmə təşəbbüsləri dini biliklə milli təhlükəsizlik və vətəndaş məsuliyyətinin əlaqələndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir [9].

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dini-mədəni irsin bərpası bu modelin postmünaqişə ölçüsünü nümayiş etdirir. Dağıdılmış məscidlərin və dini abidələrin bərpası yalnız restavrasiya məsələsi deyil, tarixi yaddaşın, mənəvi ədalətin və sivil birgəyaşayışın bərpasıdır. Heydər Əliyev Fondunun bu sahədəki fəaliyyəti mədəni irsin qorunmasını humanitar və mənəvi məsuliyyətlə birləşdirən yanaşmanı əks etdirir [10]. Eyni zamanda beynəlxalq dialoq və multikulturalizm platformaları Azərbaycan təcrübəsinin daha geniş elmi və diplomatik auditoriyaya çatdırılmasına imkan verir [6].

Azərbaycan təcrübəsinin beynəlxalq preventiv əməkdaşlıq baxımından əhəmiyyəti onun dini həm-

rəylik dilini universal hüquq, tolerantlıq və mədəni irsin qorunması ilə uzlaşdırmasındadır. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının ekstremizm, islamofobiya və dinlərarası dialoqla bağlı sənədləri bu problemlərin təkcə dini həssaslıq deyil, həm də insan hüquqları, qarşılıqlı hörmət və kollektiv məsuliyyət məsələsi kimi təqdim oluna biləcəyini göstərir [14]. Azərbaycan üçün bu xətt İslam dünyası ilə əlaqələri qarşıdurma ritorikasından uzaq, hüquqi və humanitar əsaslı kommunikasiya vasitəsinə çevirməyə imkan verir. Bu isə həm daxili təhlükəsizlik, həm də beynəlxalq etimad baxımından praktiki əhəmiyyət daşıyır.

Mövcud imkanlarla yanaşı, rəqəmsal radikallaşma, qeyri-rəsmi dini informasiyanın yayılması, xarici ideoloji təsirlər və gənclərin sosial həssaslıqları davamlı monitorinq tələb edir. İdeoloji immunitetin effektivliyi seminarların sayı ilə deyil, gənclərin radikal təbliğatı ayırd etmə, dini anlayışları kontekstdə izah etmə, hüquqi mədəniyyət və sosial iştirak baxımından real dəyişimi ilə qiymətləndirilməlidir. Bu məqsədlə universitetlər, analitik mərkəzlər, dini təhsil müəssisələri və vətəndaş cəmiyyəti arasında empirik sorğulara, fokus qruplara və rəqəmsal media analizinə əsaslanan əməkdaşlıq vacibdir.

Azərbaycan modelinin mühüm metodoloji üstünlüyü onun başqa cəmiyyətlər üçün mexaniki surətdə köçürüləcək sxem kimi deyil, müəyyən prinsiplər toplusu kimi dəyərləndirilməsidir. Bu prinsiplərə hüquqi dövlətçiliyin üstünlüyü, dini etiqad azadlığının qorunması, məzhəbçilikdən uzaq ictimai münasibətlər, dini icmalarla açıq kommunikasiya, mədəni irsə hörmət və sosial inteqrasiyanın gücləndirilməsi daxildir. Modelin beynəlxalq elmi dövriyyədə düzgün təqdimatı üçün uğurlu təcrübələrlə yanaşı, rəqəmsal kommunikasiya, gənclərin dini informasiya mənbələri və regional sosial fərqlər kimi yeni çağırışlar da açıq şəkildə təhlil olunmalıdır. Məhz bu tənqidi və sübuta əsaslanan təqdimat Azərbaycan təcrübəsinin həm daxili siyasət, həm də sivilizasiyalararası dialoq baxımından inandırıcılığını artırır.

Tətbiqi baxımdan beş prioritet ön plana çıxır. Birincisi, cihad, təkfir, şəhadət, ümmə və fiqh anlayışlarının Qurani məzmun, klassik şərh və müasir hüquqi dövlət kontekstində sistemli izahıdır. İkincisi, dini kadrların sosial psixologiya, media savadlılığı və gənclərlə kommunikasiya sahəsində hazırlığının gücləndirilməsidir. Üçüncüsü, məktəb və universitetlərdə tənqidi düşüncə, media savadlılığı, dini tolerantlıq və vətəndaş məsuliyyətinin əlaqəli tədrisidir; UNESCO bu istiqamətdə məlumatlılıqla yanaşı, manipulyativ ideologiyalara dayanıqlılığın vacibliyini vurğulayır [19, s. 46-57]. Dördüncüsü, gənclərin informasiya vərdişlərinə uyğun, qorxu və qadağa deyil, izah və inandırma üzərində qurulan alternativ dini-etik rəqəmsal kontentin hazırlanmasıdır. Beşincisi isə məşğulluq, könüllülük, psixoloji dəstək və ictimai iştirak imkanlarının genişləndirilməsi yolu ilə sosial profilaktikanın gücləndirilməsidir.

Nəticə

Radikalizmlə mübarizədə İslamın normativ potensialı onun sülh, ədalət, mərhəmət, insan həyatının toxunulmazlığı, ictimai məsuliyyət və sosial həmrəylik prinsiplərində ifadə olunur. Lakin bu potensial öz-özünə effektiv sosial resursa çevrilmir. Bunun üçün dini maarifləndirmə, tənqidi düşüncə, peşəkar dini kadrlar, rəqəmsal savadlılıq, sosial inteqrasiya və hüquqi legitimlik vahid preventiv məntiqdə birləşdirilməlidir.

Radikallaşmanın sosial, kommunikativ və rəqəmsal mexanizmləri göstərir ki, yalnız təhlükəsizlik tədbirləri uzunmüddətli nəticə vermir. Dini anlayışların selektiv istifadəsi, islamofob narrativlər, identiklik böhranı və sosial kənarlaşma bir-birini gücləndirə bilir. Buna görə İslamı radikalizmlə eyniləşdirmək əvəzinə, radikalizmi dini anlayışların siyasi instrumentalizasiyası, zorakılığın ideoloji əsaslandırılması və sosial narazılıqların manipulyasiyası kimi təhlil etmək daha düzgün elmi və praktiki yanaşmadır.

Azərbaycan modeli dünyəvi dövlətçilik, dini etiqad azadlığı, multikulturalizm, tolerantlıq və milli-mənəvi təhlükəsizliyin uzlaşdırılmasına əsaslanan praktik nümunədir. Bu modelin uzunmüddətli gücü dini sahəni nə həddindən artıq təhlükəsizlikləşdirməkdə, nə də nəzarətsiz buraxmaqda deyil; hüquq, maarifləndirmə, etimad və sosial məsuliyyət arasında davamlı balans yaratmaqdadır. Məhz bu balans gənclərdə ideoloji immunitetin formalaşdırılması, radikal çağırışların cəlbediciliyinin azaldılması və cəmiyyətin dayanıqlı təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün əsas şərtdir.

Bu baxımdan dini maarifləndirmənin səmərəliliyi onun yalnız məzmunundan deyil, təqdimat üsulundan və institusional etibarlılığından da asılıdır. Gənclərlə dialoq təkcə təhlükə və qadağa dili ilə deyil, mənəvi suallara cavab vermək, hüquqi məsuliyyəti izah etmək, sosial ədalət hissini konstruktiv iştirak imkanları ilə əlaqələndirmək üzərində qurulmalıdır. Dini icmalar, təhsil müəssisələri və media bir-birindən təcrid olunmuş aktorlar kimi deyil, sosial dayanıqlılığı gücləndirən eyni preventiv ekosistemin hissələri kimi çıxış etdikdə, radikal ideologiyaların qapalı kommunikasiya üstünlüyü zəifləyir.

Gələcək siyasət üçün əsas prinsip çevikliklə elmi əsaslılığın birləşdirilməsidir. Rəqəmsal mühit, gənclərin informasiya istehlakı və transsərhəd ideoloji şəbəkələr sürətlə dəyişdiyindən, preventiv proqramlar da davamlı şəkildə yenilənməli, müstəqil ekspertiza və real geribildirim əsasında qiymətləndirilməlidir. Bu halda İslamın normativ-etik potensialı yalnız müdafiə arqumenti deyil, həm də sosial etimadı, hüquqi mədəniyyəti və sülhyönümlü vətəndaşlıq davranışını gücləndirən fəal ictimai resursa çevrilə bilər.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu. Dini maarifləndirmə və dini radikalizmin qarşısının alınması üzrə materiallar. [Elektron resurs]. URL: https://ait.edu.az/

2. Azərbaycan multikulturalizminin elmi-fəlsəfi və ictimai-publisistik qaynaqları. II kitab. Bakı: Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, 2021. [Elektron resurs]. URL:https://multikulturalizm.gov.az/files/download/Publications/azerbaycan_multikulturalizminin_elmi_4d0f03.pdf

3. Azərbaycan Respublikasının "Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanunu. [Elektron resurs]. URL: https://e-qanun.az/framework/7649

4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. [Elektron resurs]. URL: https://e-qanun.az/framework/897

5. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi. Dini radikalizmə qarşı mübarizə: nəticələr və vəzifələr. [Elektron resurs]. URL: https://scara.gov.az/az/xeberler/print/dini-radikalizme-qarsi-mubarize-neticeler-ve-vezifeler

6. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi. Nəşrlər və analitik materiallar. [Elektron resurs]. URL: https://multikulturalizm.gov.az/az/category/8/nesrler.html

7. Byman, D. Road Warriors: Foreign Fighters in the Armies of Jihad. Oxford: Oxford University Press, 2019, 384 p.

8. Charter of the Organisation of Islamic Cooperation. Dakar, 2008. [Electronic resource]. URL: https://www.comcec.org/wp-content/uploads/2021/07/OIC_Charter1.pdf

9. Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi və Müdafiə Nazirliyi. Dini radikalizmin qarşısının alınmasına dair birgə tədbirlər planları və maarifləndirmə materialları. [Elektron resurs]. URL: https://mod.gov.az/az/news/mudafie-nazirliyi-ve-dini-qurumlarla-is-uzre-dovlet-komitesinin-birge-tedbirler-plani-imzalanib-50583.html

10. Heydər Əliyev Fondu. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dini-mədəni irsin bərpası üzrə materiallar. [Elektron resurs]. URL: https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/77/528

11. Kepel, G. Jihad: The Trail of Political Islam. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002, 454 p.

12. Maher, Sh. Salafi-Jihadism: The History of an Idea. London: Hurst & Company, 2016, 296 p.

13. Mandaville, P. Islam and Politics. 3rd ed. London; New York: Routledge, 2020, 490 p.

14. Organization of Islamic Cooperation. Documents on combating extremism, Islamophobia and promoting interreligious dialogue. [Electronic resource]. URL: https://www.oic-oci.org/en

15. Qurani-Kərim / tərcümə edənlər: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 1997, 654 s.

16. Roy, O. Globalized Islam: The Search for a New Ummah. New York: Columbia University Press, 2004, 349 p.

17. United Nations. Plan of Action to Prevent Violent Extremism: Report of the Secretary-General. A/70/674. New York: United Nations, 2015, 22 p.

18. United Nations Development Programme. Preventing Violent Extremism through Inclusive Development and the Promotion of Tolerance and Respect for Diversity. New York: UNDP, 2016, 44 p.

19. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Preventing Violent Extremism through Education: A Guide for Policy-Makers. Paris: UNESCO, 2017, 75 p.

20. United Nations Office of Counter-Terrorism. International Legal Instruments. [Electronic resource]. URL: https://www.un.org/counterterrorism/en/international-legal-instruments

Нормативный потенциал ислама в борьбе с радикализмом: религиозное просвещение, молодежная политика и идеологическая невосприимчивость

Эльман Асадулла Гурбанов
Диссертант Академии Государственного Управления при Президенте Азербайджанской

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется нормативный потенциал ислама в противодействии радикализму и насильственному экстремизму в контексте религиозного просвещения, молодёжной политики и формирования идеологической устойчивости. Показано, что радикальные группы выводят религиозные понятия из исторического, правового

и этического контекста, превращая их в инструменты политической мобилизации и оправдания насилия. Раскрывается различие между классическим содержанием понятий джихада, такфира, шахады, уммы и фикха и их радикальными интерпретациями. Обосновывается, что религиозное просвещение, критическое мышление, цифровая грамотность, социальная интеграция, правовая легитимность и межинституциональная координация должны рассматриваться как единая профилактическая система. Опыт Азербайджана оценивается как практическая модель сочетания светской государственности, религиозной толерантности и мультикультурализма.

Ключевые слова: *ислам, радикализм, религиозное просвещение, идеологическая устойчивость, джихад, такфир, цифровая радикализация, социальная интеграция, Азербайджан, мультикультурализм.*

The normative potential of Islam in the fight against radicalism: religious enlightenment, youth policy and ideological immunity

Elman Asadulla Gurbanov
Dissertation candidate at the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan

SUMMARY

The article examines the normative potential of Islam in countering radicalism and violent extremism through the lenses of religious education, youth policy and ideological resilience. It argues that radical groups detach religious concepts from their historical, legal and ethical contexts in order to legitimize violence and deepen social fragmentation. The paper distinguishes the classical normative meanings of jihad, takfir, shahada, ummah and fiqh from their radical reinterpretations. It further demonstrates that religious literacy, critical thinking, digital literacy, social integration, legal legitimacy and institutional coordination should function as a single preventive system. Azerbaijan's experience is assessed as a practical model combining secular statehood, religious tolerance and multiculturalism.

Keywords: *Islam, radicalism, religious education, ideological resilience, jihad, takfir, digital radicalization, social integration, Azerbaijan, multiculturalism.*

Rəyçi: Siyasi elmlər doktoru, professor Sevda Əliyeva
Məqalə redaksiyaya daxil olub: 02.04.2026
Çapa qəbul olunub: 27.04.2026

The date of the admission of the article to the editorial office: 02.04.2026
Accepted for publication: 27.04.2026